

BURCHARD BRENTJES, *Von Shanidar bis Akkad*. Urania-Verlag, Leipzig—Jena—Berlin, 1968; 264 p. + 36 fotografii în culori și 93 alb-negru pe planșe + desene în text.

Excepționalul avânt luat de cercetările arheologice în cursul ultimelor decenii, atât în Asia Anterioară cât și în celelalte regiuni ale lumii vechi direct legate de aceasta, a prilejuit recent apariția unui mare număr de sinteze, care se adaugă acelor publicate între cele două războaie mondiale, privind evoluția culturii și a societății în Asia Anterioară de la început și pînă la apariția primelor formații statale.

Volumul lui B. Brentjes, care ne-a ajuns abia la începutul anului 1972 — și al cărui titlu, deși sugestiv, ar putea da impresia greșită că tratează exclusiv problemele Asiei Anterioare — constituie una dintre cele mai recente și cuprinzătoare sinteze a perioadei care începe cu mileniul X—IX și se termină cu mileniul III î.e.n., perioadă studiată însă nu numai în Asia Anterioară, ci și în Asia Centrală și chiar de sud-est (India) și, mai sumar, în sud-estul Europei. Pe pagina a doua a foii de gardă se află mențiunea „Sieben Jahrtausende orientalischer Weltgeschichte”, care ar fi putut figura cu deplina justificare ca subtitlul volumului, evitînd astfel orice posibilitate de greșită înțelegere.

Este de la sine înțeles că nu ne putem gîndi să trecem în revistă toate punctele de vedere ale autorului în multiplele probleme pe care le pune tratarea istoriei străvechi

de-a lungul unei perioade de șapte milenii în regiuni atât de vaste și de importante pentru însăși evoluția întregii umanități, dar în același timp ni se pare necesar și chiar instructiv să stăruim asupra citorva dintre ideile directoare și dintre concluziile mai importante formulate de autor. Înainte de toate trebuie subliniate, dealtfel, două dintre caracteristicile esențiale ale cărții. În primul rînd, cu toate că B. B. descrie în amănunte diferitele descoperiri și culturi materiale ale acestei îndelungate etape din dezvoltarea societății, sinteza lui nu este o simplă lucrare de arheologie, ci dimpotrivă a fost concepută și realizată ca o istorie a societății din regiunile amintite.

Într-adevăr, el nu se mulțumește numai cu studierea și reconstituirea diferitelor etape parcurse de-a lungul celor 7 milenii studiate, începînd de la primele manifestări ale felului de viață neolitică și pînă după constituirea primelor state — pe baza tuturor izvoarelor arheologice disponibile la data redactării lucrării —, căci la fiecare pas sînt precizate cauzele și efectele fiecărei schimbări de ordin economic și social. În al doilea rînd, interpretarea datelor arheologice și reconstituirea faptelor istorice sînt permanent rezultatul unei analize materialist-dialectice, făcîndu-se frecvent apel pentru aceste reconstituiri și interpretări la lucrarea lui Engels, *Originea familiei, a pro-*

prietății private și a statului, confruntarea cu textul clasic al lui Engels nefiind niciodată făcută în chip mecanic, ci dimpotrivă într-o manieră cu totul științifică.

Definind în introducere obiectul studiului său, B. arată că preferă termenul „revoluția agrară” celui de „revoluția neolitică” atât de mult folosit în ultimii ani; această „revoluție”, care a avut loc originar în anumite zone ale Asiei Anterioare, acoperă o perioadă de 6 milenii și reprezintă tranziția de la paleolitic — care a durat mai mult de jumătate de milion de ani — la societatea împărțită pe clase, al cărui început se situează în mileniul IV și care va dura peste 4 milenii. Deși recunoaște că metoda C 14 este astăzi principalul mijloc recunoscut pe scară internațională pentru datarea diferitelor descoperiri și etape ale acestei „revoluții agrare” pentru care nu există texte scrise, el e de părere că datele C 14 pentru Europa ar trebui coborâte cu 1000 de ani și aceasta numai din pricina buclucelor tăblițe de la Tărtăria, fără a se invoca în sprijinul acestei luări de poziție nici un element de o valoare indiscutabilă fizico-chimică sau de altă natură. Asupra acestei probleme ne vom opri însă la capătul recenziei noastre, când vom discuta unele dintre datele tabelelor cronologice de la sfârșitul volumului.

Odată precizate obiectivele lucrării și cadrul ei, materia este împărțită în opt capitole, numerotate, dar având fiecare un titlu. În primul dintre acestea, intitulat *De la vânători și culegători la păstori și agricultori* (p. 16—39), sint discutate începuturile domesticirii și creșterii animalelor și ale cultivării plantelor. Autorul afirmă că nu se poate încă preciza de ce oamenii au început prin domesticirea ierbivorelor — respectiv oaia și capra — și nu cu unele animale carnivore, știut fiind că în paleoliticul final s-a constatat că uneori puii de urși erau ținuți și crescuți în peșteri, pentru a fi apoi mâncați, iar în mezolitic se susține că în sudul Rusiei lupii erau folosiți pentru vânătoare. În privința cultivării plantelor, omului de la sfârșitul paleoliticului i-au atras atenția formele sălbatice ale unor plante care trăiesc și astăzi tot sălbatice în unele zone muntoase ale Asiei Anterioare (orz, grâu).

În unele dintre aceste zone, grâul sălbatic cu un singur bob (Einkorn) crește și astăzi pe mii de hectare, atât de des încât pare semănat.

Lângă asemenea cimpuri se vor fi așezat grupe de oameni, la început pentru a le păzi de ierbivore; apoi, fie din întâmplare, fie deliberat, au început cultivarea în mileniul X. În același timp micile animale erau capturate și ținute închise pentru hrană (oaia, capra, gazela, antilopa) și astfel se începe și domesticirea și creșterea animalelor.

Descoperirile arheologice dovedesc că acest mare pas înainte a avut loc în Asia Anterioară. După părerea autorului, se poate vorbi dealtfel de o diviziune a muncii multiplă și temporară — între paznicii ogoarelor, păstori și vânători, ca și între păstori, cultivatori de plante și vânători. În ceea ce privește organizarea socială, ținând seama de tradiția istorică și de dovezile arheologice, prima etapă a sedentarismului oriental poate fi socotită o treaptă a unei societăți primitive gentilice-matriliniare, fără a se putea vorbi însă de matriarhat în sensul unei predominări a rolului social al femeii.

Capitolul următor — *Fortăreața de la Jerichon* (p. 40—57) — urmărește procesul extinderii „revoluției agrare”, prin expansiunea populației în zona temperată și subtropicală a Asiei Anterioare, ceea ce dă loc la lupte pentru stăpânirea terenurilor și, ca o consecință, la așezări întărite — cum este cetățuia de la Jerichon din mileniul VIII. E verosimil că B.B. are dreptate când afirmă că o asemenea construcție presupune o organizare socială cu conducere centrală, iar faptul că în afara zidului s-a mai săpat și un șanț dovedește că de mare era amenințarea războiului. Baza economică era însă destul de redusă — pe lângă cultivarea unor plante, se creșteau capre, dar se făcea „comerț” cu sare, bitum și sulf, aducându-se obsidiana din Anatolia. Semnificativ ni se pare faptul că autorul nu se ferește să folosească termeni considerați de obicei „anacronici” — ca de exemplu *comerț*. Contemporan cu această cetate preceramică, la Hacilar a fost un sat preceramic, căci societatea primitivă nu ajunsese peste tot în Asia Anterioară la aceeași dezvoltare; în aceleași zone se întâlnesc diferite forme de

viață: alături de semi-nomazii agricultori și vânători, există nomazi crescători de boi, oi și capre, ca și țărani sedentari stabiliți în sate și orașe agricole. Comerțul cu caravanele și eventual cu corăbiile a putut duce la întemeierea marilor așezări. Lucrarea pietrei și poate chiar măcinarea cerealelor erau în sarcina „păturilor sociale inferioare”, observându-se acum primele indicii de muncă a sclavilor. Autorul previne criticile eventuale, precizând că prelucrarea sociologică a descoperirilor din milenii IX și VIII dă loc la o serie de contradicții. Deși în orașe și sate domnește încă egalitatea, spune el (dar contrazicând astfel afirmația sa anterioară, când vorbea de „pături sociale inferioare”), diviziunea muncii duse în orice caz la crearea unor meșteșuguri; între altele, vasele de piatră din unele așezări trebuie să fi fost lucrate de meșteri specializați. În ceea ce privește termenul „oraș”, pe care cei mai mulți specialiști nu-l acceptă în preistorie, după ce arată că marile orașe orientale — Babilon, Samarra, etc. — nu au avut niciodată „un drept orașenesc” care ar caracteriza orașele europene, B. B. afirmă că nici o definiție bazată pe economie nu este posibilă, căci multe orașe europene cu drept orașenesc scris au trăit din agricultură și practicau în chip suplimentar comerțul cu bunuri de lux și produse meșteșugărești. Mai mult decât atât, spune autorul, dacă se încearcă să se lege noțiunea de oraș de aceea a unei predominări de clasă, atunci nu se mai poate folosi acest termen pentru orașele socialiste. Ca atare n-ar rămâne drept caracteristici valabile decât mărimea și eventual întărirea așezărilor. În ceea ce ne privește, deși nu ne îndoiim că Jerichonul trebuie considerat un oraș, socotim că aceasta se impune nu numai pentru că e vorba de o așezare mare și întărită, ci și pentru că — așa cum a precizat autorul — se poate vorbi și de meșteșuguri și de comerț; tocmai aceste fapte par să justifice ipoteza autorului că în aceste orașe trebuie să fi existat forme ale vieții sociale ce ieșiseră din cadrul vechii societăți dinaintea claselor, comunitatea de mii de oameni nemaiputând rezolva totul, ca și probabilă alegere a unor conducători în caz de război. Existența unor asemenea conducători ar fi dealtfel dovedită

și de unele diferențieri în bogăția ofrandelor din unele morminte, dar lipsa palatelor ar pleda împotriva existenței unui singur conducător. Și totuși B. B. încheie capitolul spunând că „pentru o societate gentilică care acorda o prețuire așa de mare strămoșilor” (cum rezultă din cultul craniilor), „nimic nu este mai lesne de înțeles decât acordarea puterii supreme celui mai bătrîn din familie sau din gîntă” — concluzie ce ni se pare puțin forțată, deoarece acest cult ar putea prea bine reflecta existența celui mai sfat al bătrînilor comunității, nu al unui singur conducător.

În capitolul *Orașul-templu de la Çatal Hüyük* (p. 58—88) sînt descrise pe larg excepționalele descoperiri ale lui Mellaart din această așezare datînd din milenii VII—VI, stăruindu-se în chip deosebit asupra tuturor descoperirilor legate de cult și încercîndu-se de multe ori interpretări destul de neașteptate. Autorul nu e de acord cu interpretarea dată de Mellaart în privința așezării însăși; se știe că descoperitorul explica marea numără al sanctuarelor prin faptul că din întîmplare s-a săpat chiar în cartierul templelor; B. însă e de părere, așa cum arată și titlul capitolului, că Çatal Hüyük a fost un oraș-templu, fiecare trei-patru case constituind o unitate de neam (Sippe) și avînd cîte un templu, dovadă că nu se făcuse încă o diferențiere între preoți și restul populației. Bineînțeles că această controversă nu va putea fi lămurită decât după reluarea săpăturilor, cînd se va putea constata dacă situația din zona săpată se repetă sau nu. Dealtfel faptul că autorul amintește că se practica reducerea minereului de cupru și a plumbului, indică o activitate meșteșugărească; nu cred nici că are dreptate cînd susține că vasele de lemn nu se puteau lucra decât cu unelte de aramă; căci atunci ar trebui să credem că n-au existat vase de lemn înainte de folosirea uneltelor de aramă, ceea ce ni se pare cu totul imposibil, asemenea vase putîndu-se scobi foarte bine și cu unelte de silex. Amintind de ștampilele de lut descoperite la Çatal Hüyük, Jarmo și Jerichon, dar și la Nea Nikomedeia, în Grecia, în mileniul VII î. n., cu decor similar, B. socotește că acestea din urmă ar dovedi existența unui al doilea val de migratori, cu ceramică, veniți din

Asia Mică în SE Europei, după primul val pre-ceramic, care e greu de precizat arheologic; totuși acestui prim val i s-ar putea datora existența în Europa a cerealelor indicate de analizele polinice la Federsee-Moor, Kommer-ner See-bei Brük și din Carintia, care pot fi datate în mileniul V. Dovada acestui val preceramic ar constitui-o, pe lângă așezările preceramice din Tesalia, și acelea din Bosnia și din peșterile din România; e regretabil însă că autorul nu a putut cunoaște lucrările care au dovedit că nici în Bosnia nici „în peșterile românești” nu există descoperiri neolitice preceramice, aceste descoperiri inexistente neputând veni în sprijinul afirmației sale. Nu e mai puțin adevărat însă că, dacă specialiștii vor continua să susțină că plantele cerealiere n-au crescut niciodată în stare sălbatică la nord de Balcani, singura explicație pentru identificarea polenului de cereale în zone unde pînă acum nu s-au descoperit așezări preceramice ar trebui să fie tot această pătrundere timpurie a unor grupe de populații din Asia Anterioară în sudul Balcanilor, care trecuseră la cultivarea plantelor.

Descoperirile preceramice de la Lepen-ski-Vir sînt interpretate ca dovada rămîinerii în urmă a unor grupe de populație care își pierduseră legătura cu sudul înaintat și deci n-au mai participat la progres. Grupe de origine anatoliană au continuat să pătrundă și după descoperirea ceramicii, dar pe drum au pierdut cunoașterea metalului și în schimb au păstrat multă vreme bunuri culturale, în Balcani, Ucraina și Valea Dunării, pe care Asia Anterioară „le uitase demult”. Așa s-ar explica existența în Balcani a ștampilelor de lut similare aceloră de la Çatal Hüyük, deși între ele ar fi 3000 de ani — cele din Balcani datînd după autor, din mileniul III. Ni se pare însă cu desăvîrșire absurd să se dateze cultura Criș-Starčevo în mileniul III (căci cele mai vechi ștampile în mediul balcano-dunărean aparțin acestei culturi, chiar dacă ele se continuă și în mediul eneolitic tîrziu al culturilor Cucuteni și Gumelnița), deoarece atunci ar trebui să admitem că neoliticul preceramic (încă neidentificat!) ar fi durat la N de Macedonia peste trei milenii — ceea ce nu susține nici autorul, cum vom vedea

în capitolul următor; și ni se pare naiv să se creadă că asemenea obiecte ar fi putut reapare, cu motive identice, după atîta vreme. Cît privește statuetele culturii Hamangia, B. are dreptate să împărtășească punctul de vedere al descoperitorului privind asemănarea și legăturile lor cu plastica de la Hacilar, dar ele trebuie datate cu siguranță în mileniul V, nu în mileniul IV — cum spune aici autorul, spre deosebire de ceea ce va spune în capitolul următor! — datare care dealtfel ajută la înțelegerea apropierei lor cu cele din mileniul VI de la Hacilar.

Evoluția culturală și socială din mileniul VI și din prima jumătate a mileniului V este trecută în revistă în capitolul *Agricultori, meșteșugari și prinți din zona de munte* (p. 89—115).

După autor, mileniul VI a fost în Asia Anterioară o perioadă de lupte și tensiune în snul societății, unitatea primordială a societății sfărîmîndu-se în regiunile cele mai înaintate și aria lor de răspîndire mărindu-se, ajungîndu-se astfel la diferențieri mai marcate, deși baza economică a rămas aceeași. Nu se poate și dacă „culturile arheologice” reprezintă și unități etnice, iar procesul istoric ce se desfășoară poate fi numai parțial explicat prin migrații și războaie. Perfecționarea ceramicii pictate dovedește că ea era în special produsul unei pături de artiști ceramiști — părere cu care sîntem întru totul de acord, fiind cu desăvîrșire imposibil ca orice membru al comunității (și respectiv orice membră a ei) să poată realiza vase de forme desăvîrșite și cu o ornamentare de înaltă valoare artistică. Deși pînă acum nu am exprimat în scris această părere, cu cît am studiat mai mult ceramica pictată a culturii Cucuteni am ajuns la această concluzie, așa încît mă bucură faptul că și B.B. se oprește la ea. Tot astfel nu pot crede că orice membru al comunităților neolitice de la noi putea realiza una din splendidele săgeți de silex admirabil retușate, sau statuetele de lut etc.

Prin această specializare, spune B., din comunitatea de agricultori și păstori s-a desprins o pătură de meșteșugari și s-a ajuns atît de departe cu diviziunea muncii încît acești meșteșugari au căpătat o poziție

privilegiată; munca la cîmp și la vinătoare a majorității populației procura destulă hrană pentru ca o minoritate să se poată ocupa exclusiv de meșteșuguri, căci se obținea astfel un început de plus-producție. Spre sfîrșitul mileniului VI, așa cum se poate observa la Hacilar, epoca armoniei interne a societății primitive se îndreaptă spre sfîrșit, rezultatele săpăturilor dînd imaginea unei bogate pătri supra-puse. Faptul că în cele trei locuințe de meșteșugari-ceramiști din stratul Hacilar II nu erau depozitate și cereale, ca în celelalte locuințe, dovedește că meșteșugarii aceștia nu mai lucrau și la cîmp.

În așezarea întărită de la Mersin, în stratul XVI, datînd din mileniul V, descoperirile arată că acea comunitate se compunea din mai multe familii sub conducerea unei familii mai bogate, autorul fiind dealtfel înclinat să admită ipoteza lui Garstang că existau și sclavi de război, care nu aveau însă un cartier propriu de locuințe și aparțineau familiei stăpînului lor.

Caracterul războinic al acestei perioade reiese și din distrugerea Jerichonului pe la 5800, de către populații cu ceramică pictată venite din zona mai nordică, care spre sfîrșitul mileniului VI devine cea mai înaintată regiune a lumii; tot atunci se construiesc și adevărate temple.

Descoperirile dovedesc că în cursul mileniului V se poate vorbi încă de un rol preponderent al femeii în cult și în același timp că apăruse proprietatea privată, cum arată și acele bule de lut, ștampilate diferit, care sigilau sacii cu diferite provizii sau mărfuri. Odată cu stratificarea societății și cu diviziunea muncii în curs de formare, apare și forța care trebuia să înlăture vechiul fel de viață și anume proprietatea asupra produselor și a mijloacelor de producție, care se dovedește între altele și prin subordonarea meșteșugarului față de stăpînul mării case din stratul VI de la Arpachiye.

Urmărind evoluția culturilor și în zonele situate spre N, NE și E, autorul trece apoi la Balcani, afirmînd că aici (ca și în N, Anatoliei), ceramica monocromă rămîne în folosință pînă spre sfîrșitul mileniului VI, dar ajunsese la Dunăre chiar înainte de

mijlocul mileniului V; iar în Bulgaria prima ceramică pictată apare pe la 5200. Aici remarcăm însă o contrazicere și în același timp o inexactitate. Cea mai veche ceramică pictată din Bulgaria (Kremikovci etc.) aparține marelui complex Starčevo-Criș, care se știe că depășește Dunărea și cunoaște ceramica pictată încă din faza cea mai veche. Pe de altă parte, de vreme ce admite că această cultură datează începînd dinainte de sfîrșitul mileniului VI, cum mai poate autorul crede că începutul culturii Vinča trebuie datat în preajma anului 3000, cînd se știe că această cultură urmează imediat după Starčevo? E adevărat în schimb că SE Europei va rămîne multă vreme o zonă periferică a evoluției culturale din Asia Anterioară și sîntem totodată de acord cu punctul de vedere adoptat de autor cu privire la faptul că impulsurile care au dat naștere culturii ceramicii liniare — și ulterior au neolitizat Europa — am pornit din zona culturii Criș-Starčevo.

Dezvoltarea istorică ajunge în milenii VI și V la deplină maturitate numai în centrele ei inițiale, respectiv Anatolia și N. Mesopotamiei; chiar dacă unele regiuni vecine cunosc unele elemente ale acestei dezvoltări (de ex. metalurgia și ceramica pictată), ele nu ajung la aceeași dezvoltare. În centrele amintite se ajunsese la diferențe de rang și de avere, dar nu existau încă diferențe de clasă și nici poziții antagoniste în rîndul societății. Comuna primitivă (autorul folosește tot timpul termenul „societatea primitivă”) ajunsese în pragul destrămării. Acest stadiu trebuie paralelizat cu ultimul stadiu al comunei primitive pe care Engels l-a reconstituit pe baza poemelor homerice. De aceea autorul crede că nu greșește cînd socotește acest rezultat al dezvoltării economice și sociale a mileniilor VI și V în Asia Anterioară drept faza tîrzie („Spätstufe”) a democrației militare, interpretare asupra căreia avem serioase rezerve.

Etapa următoare a dezvoltării societății este analizată în capitolul *Preoții de la Eridu și Gaura* (p. 162—142).

Mileniul dintre 4500—3500 se caracterizează în Mesopotamia prin formarea progresivă a unor mari complexe culturale, după ce încă din timpul culturii Obeld centrul

de dezvoltare al evoluției istorice se deplasase în sudul țării dintre Tigru și Eufrat. Prin amalgamarea diferitelor populații și triburi în unități mai mari se pun bazele viitoarelor state. Nu cunoaștem numele acestor populații, dar știm că își au originea în zonele muntoase și că nu e vorba de Sumerieni, care au venit aici abia pe la mijlocul sau la începutul mileniului IV, probabil din NE. Deși sumerienii par să fi construit în valea inferioară a Tigrului și Eufratului primele orașe, acestea nu sînt rezultatul cotorpirii sumeriene, ci mai ales al evoluției sociale în progres în sudul Mesopotamiei. Înseși textele sumeriene arată înaltul nivel la care ajunsese populația presumeriană, iar limba sumeriană a preluat o serie de termeni tehnici etc. ai autohtonilor; e clar deci că sumerienii au găsit la venirea lor o cultură agrară care folosea cuprul, aceasta fiind chiar cultura Obeid, al cărei început se situează pe la 4400—4300.

În perioada Obeid se constată o predominare a producției meșteșugărești tipizate, o progresivă evoluție a diferențierii sociale, a diviziunii muncii și a inegalității sociale; se poate vorbi chiar de o producție specializată, de masă, a olarilor, care folosesc acum roata înceată și imită în lut tot felul de obiecte metalice etc. ce sînt depuse ca ofrandă în morminte. Templele — vezi templul din stratul Eridu VII din perioada de sfîrșit a culturii Obeid — și arhitectura în general oglindesc formarea acestei societăți pe clase în Mesopotamia, căci nu tot orașul, ci numai zona templului și a anexelor sale era întărită, pentru a apăra o mică parte a comunității de majoritatea acesteia.

După un excurs în celelalte regiuni ale lumii vechi — inclusiv Egiptul — autorul socoțește că pe scară mondială social-istorică Mesopotamia trebuie considerată drept regiune conducătoare în epoca dintre 4500—3500. Aici se formează primele forme de domnie a omului asupra omului, evidențiate în rolul tot mai accentuat de conducere al templului. Devenite punctele de cristalizare a evoluției în Mesopotamia, templele ajung fortărețe peste și împotriva agricultorilor și a meseriașilor. Organizatorii societății — conducătorii

militari, preoții și magistrații — își însușesc tot mai mult plus-produsul, desprinzîndu-se de popor, de care trebuie să se apere prin fortificații.

Această formă de societate — care organiza și adevărate călătorii comerciale îndepărtate, prilejul unor mari cîștiguri — abia de mai poate fi numită „democrație militară”, chiar dacă mai are încă multe trăsături primitive. Este nucleul în dezvoltare al unei societăți pe clase în care predomină templul, dar încă nu cunoaște statul.

În această perioadă — mileniile V și IV — S. Balcanilor, Asia Centrală și Egiptul sînt tributare Asiei Anterioare. Autorul împărtășește vechea explicație — respinsă astăzi de majoritatea specialiștilor — după care cultura megalitelor din Spania și restul Europei de vest s-ar fi format pe baza răspîndirii elementelor nord africane (cultura Tasa, dolmenii culturii Ghasulieni). Acest curent vestic s-ar fi întîlnit în Europa centrală cu culturile ce au urmat ceramicii liniare, așa încît întregul neolitic european este o apariție marginală a civilizației Asiei Anterioare. Concluzia generală este valabilă, dar o serie de nuanțări ar fi fost absolut necesare.

Prinții de la Uruk este titlul capitoului următor (p. 143—171), în care se face istoricul perioadei sumeriene ce începe de pe la mijlocul mileniului IV, cînd Asia Anterioară trăiește vremuri tulburi, atît din pricina pătrunderii noilor-veniți, cît și din cauză că societatea primitivă dezvoltase în sinul său atît de multe forțe contradictorii încît o criză adîncă a zguduit această societate agrară. La sfîrșitul mileniului IV, Uruk devenise unul dintre cele mai importante orașe mesopotamiene; două mari complexe de temple stăpîneau orașul, nemaiafiîndu-se însă în cartierele de locuit, ci în afara lor și apărate de ziduri puternice, ceea ce presupune o stare de dușmănie între locuitorii lor și ceilalți. Este deci vorba de o contradicție socială, pătura socială a templelor fiind constituită, așa cum știm din izvoare mai tîrzii, din sumerieni. Puțin mai tîrziu — de ex. în stratul XIA de la Tepe Gaura — se observă pentru prima dată deosebirea dintre templu și palat.

Sfârșitul mileniului IV și începutul mileniului III au jucat un rol deosebit în istoria omenirii. Acum pentru prima dată clasa dominantă a organizat un organ al puterii pentru subjugarea supușilor — Statul; tot ceea ce a spus Engels în această privință, fără să cunoască situația din Mesopotamia, este adevărat prin descoperirile de aici. Iar separarea societății în clase antagoniste se poate observa atât în opoziția dintre templu și palat, cât și în faptul amintit mai înainte, și anume separarea prin întărirea a bogaților de săraci.

Reflexul măreției mesopotamiene și protoelamite, în Iran, Asia Mică, Siria, Palestina, Egipt, a accelerat în aceste regiuni evoluția contradicțiilor sociale și a scurtat timpul formării claselor și a statelor.

Rolul sumerienilor și al elamiților, care au organizat prima dată în istorie statul, n-a rezultat din predispozițiile biologice sau culturale ale acestor popoare, ci a fost rezultatul înaltei dezvoltări în special a producției agricole pe terenurile bine irigate și acoperite prin inundații de un mil bun pentru cultură. De aceea primii care i-au urmat pe acești inovatori au fost locuitorii văilor Nilului și ai Indusului, unde existau condiții similare.

În capitolul *Clasa și lupta de clasă în orașul-stat și în imperiu* (p. 172—220) este analizată situația din mileniul III în Mesopotamia, valea Nilului și valea Indusului, unde contradicțiile de clasă au dus la lupte deschise de clasă, situația fiind de altfel aceeași în platoul Anatoliei, pe malurile Mediteranei și pe țărmurile Oceanului Indian. Mesopotamia deține mai departe rolul de centru al evoluției istorice și în această perioadă protodinastică. În secolul 28 pătrunde în sudul Mesopotamiei populația purtătoare a ceramicii de tip Djemdet Nașr, fără să se poată preciza dacă e vorba de un nou val de sumerieni sau dacă dimpotrivă noii veniți erau elamiți.

În legătură cu formarea statului sumerian, autorul e de părere că punctele de vedere ale lui Engels privind formarea statului la Atena se potrivesc și cu situația din Sumer, deși evident există și deosebiri. Urmează apoi o serie de considerații privind problemele cunoscute ale statului sumerian, capitolul

încheindu-se după amintirea năvălirii Gutilor — cu descrierea situației din Belucistan, Afganistan și valea Indului (Harappa și Mohendjo Daro) și Egipt.

În ultimul capitol — *Răscoala Hurilor* (Huru) (p. 221—227) — se afirmă că cel puțin șeful răsculaților avea „o ideologie egalitară revoluționară” și că răscoala însăși a fost o mișcare de clasă, numele Huru fiind un nume de dispreț pentru cei lipsiți de proprietate, similar termenului de „plebe” în limbajul modern. În concluzie, referindu-se la diferența dintre „revoluția agrară” și cea din vremurile noastre și spunând că „socialismul conduce de la societatea pe clase la comunism, fiind încă o societate pe clase dar nu antagoniste și liberată de exploatare și apăsare”, autorul încheie cu precizarea că „revoluția agrară” a generat și dezvoltat în schimb exploatarea și apăsarea, stratificarea socială și clasele, și se sfârșește cu formarea statului, care își are totuși rădăcinile în societatea primitivă”.

În tabelele cronologice care urmează (p. 228—236), deși pentru Asia Anterioară (Iran, Irak, Palestina, Siria, Asia Mică) se folosesc din plin datele C 14 pentru datarea și situarea diferitelor culturi și faze în diferitele coloane, în coloana „Europa de SE”, nu sînt înregistrate decît două date C 14: una pentru neoliticul preceramic din Tesalia și alta pentru neoliticul ceramic din Creta, ambele în mileniul VI. Nea Nikomedeia, din Macedonia, e trecută (fără indicarea datării C 14 cunoscute) după neoliticul din Creta, respectiv după 5260 ± 185 (deși în text se vorbește pe drept cuvînt de mileniul VII!) și apoi, pînă la cultura Seslo — trecută în dreptul datei de circa 3600 în această coloană a SE-ului Europei — nu mai figurează nici o cultură și nici o dată C 14! Această omisiune e cu atât mai ciudată cu cît am văzut că, în text, se vorbește de începutul ceramicii pictate din Bulgaria (Kremikovci) pe la 5200; iar dacă s-a acceptat această dată pentru Kremikovci, trebuia să se accepte și celelalte date C 14 pentru cultura Starčevo etc. Este firește greu să faci cuiva un proces de intenție, dar este limpede că, dacă trecea în tabelele sale cultura Starčevo la sfîrșitul mileniului VI și începutul mileniului V, autorului i-ar fi fost imposibil

să pună începutul culturii Vinča pe la 3000, așa cum face; și aceasta numai spre a putea plasa Tărtăria pe la 2800, în funcție de data atribuită tăblițelor de aici; nimeni nu va putea crede însă că Starčevo-Criș a durat mai mult de două milenii, în timp ce toate culturile neoliticului târziu și ale neoliticului sud-est-european ar putea fi comprimate în mai puțin de un mileniu. Din aceleași motive cultura Tripolie este situată pe la 2700, deși date mult mai înalte erau cunoscute pentru Cucuteni A cu cel puțin zece ani înainte de redactarea cărții; iar cultura Dimini e situată pe la 2600, cu toate că este din nou neverosimil ca între începutul culturii Seslo și cel al culturii Dimini să fi trecut o mie de ani!

După părerea noastră, dacă se acceptă datele C 14 pentru Asia Anterioară, pentru Creta și pentru neoliticul preceramic din Tesalia, nu există nici un motiv ca ele să nu fie acceptate și pentru restul Europei de SE și pentru Europa în general. Pe de altă parte, chiar acei cercetători care totuși mai au rezerve în această privință, trebuie să țină neapărat seama de datele *stratigrafice*, iar acestea, așa cum am mai spus și aici și cu alte prilejuri, dovedesc că sub nici un motiv Vinča și Tărtăria nu pot fi situate după începutul mileniului III, locul lor fiind, după cum arată succesiunea culturală constatată în chip sigur, în mileniul V.

Desigur că nici această obiecție (totuși esențială pentru unele aspecte ale problemelor tratate), nici unele rezerve formulate de-a lungul acestei dări de seamă nu pot scădea valoarea lucrării lui B. Brentjes. Meritul său este pe de o parte de a fi strins și coordonat

toate datele mai importante din imensa cantitate de informații și ipoteze existente astăzi pentru Asia Anterioară și pentru zonele vecine, neomițând absolut nici o dată cu adevărat semnificativă, iar pe de altă de a fi reușit să dea o imagine vie și veridică în același timp a dezvoltării istorice de-a lungul a șapte milenii, analizând toate fenomenele sociale pe baza concepției materialist-dialectice.

Dealtfel este limpede că în recenzia noastră a trebuit să trecem cu vederea o serie de precizări și chiar concluzii ale autorului, tocmai pentru că este vorba de un text foarte dens în această privință și în același timp pentru că ar fi fost imposibil să stăruim aici asupra tuturor. Este adevărat și firesc că în aproape toate cazurile faptele arheologice erau bine cunoscute dinainte și chiar reconstituirea istorică, în linii mari, nu aduce multe inovații. Dar interpretarea acestor fapte și scoaterea în evidență a acelei timpurii diviziuni a muncii, de exemplu, într-o etapă în care în general cercetătorii nu acceptă acest fenomen, și în general accentul deosebit pus pe studierea fenomenelor sociale constituie unele dintre contribuțiile personale ale autorului, alături de claritatea expunerii și de puterea de sintetizare, care trebuie relevate în chip special. Cele 36 de fotografii în culori și cele 93 de fotografii alb-negru pe planșe, alături de nenumăratele schițe și desene (nenumerate) din text, împreună cu o bibliografie a lucrărilor și o listă a localităților citate (cu precizări asupra bibliografiei esențiale pentru fiecare în parte) întregesc acest volum care poate fi socotit o reală reușită și a cărui lectură este dintre cele mai folositoare.

Vladimir Dumitrescu

PETER HARBISON, *The daggers and the halberds of Early Bronze Age in Ireland*, în col. *Prähistorische Bronzefunde*, seria VI, vol. 1, München, 1969, 77 p., 4 figuri în text, 27 planșe.

PETER HARBISON, *The axes of Early Bronze Age in Ireland*, în col. *Prähistorische Bronzefunde*, seria IX, vol. 1, München, 1969, 108 p., 6 figuri în text, 81 planșe.

Volumele lui Harbison constituie primele lucrări care tratează exhaustiv aceste categorii de obiecte din Irlanda. Planul lor urmează în general linia ce stă la baza tuturor lucrărilor

din colecția PBF, așa cum l-a conceput redactorul seriei, H. Müller-Karpe (cf. A. Vulpe, SCIV, 23, 1972, 2, p. 323, prezentare generală a seriei PBF).